

**ՀԱՅ ԿԱՆԱՑ ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ (Զ. ԵՍԱՅԱՆ
ԵՎ Ա. ԹԵՇՈՒԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Աննա Ալեքսանյան

19-րդ դարում հայ իրականության մեջ սկիզբ առավ կանանց շարժումը, և արդեն իսկ դարի կեսին հայ կինն ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Կանանց ջանքերով կիմնվում էին դպրոցներ, որբանոցներ, աղքատանցներ, կազմակերպվում էին բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ, իսկ հավաքված նվիրատվություններով լուծվում էին համայնքում առկա խնդիրները: 1890-ական թվականներին Արդու Համիլ Ա-ի օրոք կազմակերպված հայերի զանգվածային կոտորածների պատճառով միաժամանակ այդ ակտիվությունը որոշակիորեն նվազեց:

1908 թ. երիտրուքական հեղաշրջումը մեծ ոգևորություն առաջացրեց արևմտահայ հասարակության մեջ: Կանանց կողմից ձևավորված կազմակերպությունները սկսեցին վերակազմավորվել, կիմնադրվեցին նորերը: Դրանց թիվը կտրուկ աճեց հատկապես 1909 թ., որը պայմանավորված էր Ադանայի արյունայի դեպքերով: Այդ նորաստեղծ կազմակերպությունները բարեգործական և նապաստամատույց բնույթ ունեին և կիմնականում ծավալում էին աղքատախնամ, այրիախնամ և որբախնամ գործունեություն,¹ ինչպես նաև զրադշում էին կանանց կրթության և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման գործով: Այս հանգամանքը գրեթե կենսական նշանակություն է ունեցել 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածներից հետո աղետյալներին օգնելու և հայկական համայնքի կյանքը վերակազմավորելու հարցում: Այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսին որբերի ու այրիների խնդիրն էր, կիմնականում ծանրացած էր մի շարք կանանց կազմակերպությունների և մի քանի անհատ կին գործիչների ուսերին, որոնք անգնահատելի աշխատանք տարան հայ աղետյալներին օգնելու համար: Այսօր նրանց անձնական արխիվներում, տպագիր և անտիպ նյութերում բազմաթիվ տեղեկություններ կարելի է գտնել դարասկզբին Ադանայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցած ողբերգության և նրան հաջորդող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում 1909 թ. կիլիկյան դեպքերն ուսումնասիրելու համար:

Եթե համիլյան կոտորածների ժամանակ հայերը հնարավորություն չունեին օգնելու շարդերից ստուժած և փրկված իրենց հայրենակիցներին, ապա 1909 թ. Ադանայի դեպքերից հետո թուրքական կառավարությունն ընձեռել էր այդ հնարավորությունը և ուղղակիորեն մասնակցում էր օգնության գործին՝ թերևս այս կերպ փորձելով կոծկել տեղի ունեցած հանցագործության մեջ իր սեփական մեղսակցությունը. «Երբ Կիլիկեան ահաւոր դեպքը տեղի ունեցա,- նշում է ժամանակակիցը, - երբ շատեր տունն, ինչը զրկուեցան, չորաբեկ հացի կարօս մնացին, վրաններու տակը՝ չոր գետնի, հողի ու մնխրի վրայ նստան, սահմանադրական կառավարութիւնը մէկ կողմէն, ամբողջ Պոլսոյ ու արտասահմանի հայու-

1 1909 թ. կիմնադրվել է «Հայ կանանց միությունը», Կիլիկիայի աղետաց հետո վերապրողներին օգնելու նպատակով: «Հայ տիկնանց միությունը», որը կազմակրուել էր Ֆերիզուլի «Տիկնանց» և Բերայի «Աշխատանքի տան» որոշ անդամների միավորումով, դարձյալ այդ նպատակն ուներ: Բացի հազուս և դրամ տրամադրելոց, նրանք Օրթազյուղում կիմնում են որբանոց, որտեղ կրթում և դաստիարակում են հայ որբուհներին: Գատըզյուղում կիմնադրված «Տիկնանց միությունը» հանգանակություն էր իրականացնում Ադանայի որբերի համար: «Հայ կիններու միության» կամ «Պոլսոյ հայ տիկնանց միության» անդամները շրջում էին տնեսուն, հավաքում հազուս ու անհրաժեշտ պիտույքներ: Այս կազմակերպությունները Ադանայի որբուհների համար բացում են նաև որբանոց-արհեստանոց:

Աղեքսանյան Աննա

թիւնը, Հ. Բ. Միութիւնը միւս կողմէն՝ նպաստներ ու օգնութիւններ հասցուցին...»²: Անդրադառնալով այս հաղցին՝ Զապել Եսայանը³ նշում էր, որ «...Աղանայի կոտորածները միակ առաւելութիւն մը ունիին Համիտեան կոտորածներուն վրայ. այն էր, որ անձամբ կարողացանք այցելել աղետավայրը և ոչ միայն օգնութեան հասնիլ արկածեալներուն, այլ նաև գրել տաժանալի տպաւորութիւնները»:⁴

1909 թ. Աղանայի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը և Ազգային պատվիրակությունը համատեղ Կարմիր խաչի հանձնաժողով ուղարկեցին Կիլիկիա, որը պետք է տեղում կազմակերպեր աղետավայների և որբերին ցուցաբերվող օգնությունը:⁵ Հակոբ Թերզյանի խոսքով՝ «Նպաստներու գործին հսկելու պաշտօնով Առանա հասան՝ Տիկին Զապել Եսայեան, Տիկին Արշակուիի Թէոդիկի,⁶ Օր. Սարենիկ Օհանջանեան,⁷ որ կատարեալ անձնուիրութեամբ աշխատեցան սփոփել աղետավայներու ցաւերը, աղետավայրերն այցելելով աղետավայները միխարեցին եւ գրական ու բանաստեղծական գեղեցիկ էցեր նուիրեցին աղետին ողբայի յիշատակին»:⁸

«Ազգանվեր հայուիյաց ընկերությունն»⁹ (հետայսու՝ «Ազգանվեր») իր հիմնադրման առաջին օրվանից ուշարություն է դարձել Կիլիկիային, որտեղ չնայած հոծ հայկական բնակչություն կար, սակայն տեղի հայերը հիմնականում խոսում էին թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն և գրեթե չին տիրապետում իրենց մայրենի լեզվին: «Ազգանվերը», չնայած իր ունեցած սուր միջոցներին, տեղում կարողացել էր կազմակերպել հայ աղջիկների մայրենի կրթությունը, որը տվել էր իր արդյունքները:¹⁰ Զապել Եսայանը, անդրադառնալով Կիլիկիայում հանդիպած դժվարություններին, իր հողվածներից մեկում գրում է, որ դժբախտաբար Աղանայում մարդիկ չին խոսում իրենց մայրենի լեզվով, և նրանց հնարավոր էր հասկանալ միայն այն դեպքում, երբ վերջիններս խոսում էին «թշնամու լեզվով»: Նա

2 Ներսէս Եպսկ. Դանիելեան (Սսական Վարդապ.), Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ.Պոլսի, 1912, էջ 56:

3 Եսայան Զապելը (Հովհաննիսյան) ծնվել է Կ. Պոլսում 1878 թ.: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Սր. Խաչ ճախակարարանում, որից հետո 1895 թ. մեկնել է Փարիզ, որտեղ ավարտել է Սորբոնի համալսարանը: 1908 թ. Եսայանը վերադարձել է Օսմանյան կայսրություն և մինչև 1914 թ. այստեղ ծավալել գրական, հասարակական-քաղաքական բուռն գործունեություն:

4 Գրական Երեկոներ. Թրքահայ ժամանակակից գրողներ (դասախոսություն Զապել Եսայանի), Թիֆլիս, 1916, էջ 35:

5 Եղիայեան Բ., Աստանայի հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1970, էջ 255: Ներսէս Եպսկ. Դանիելեան, նշվ. աշխ. էջ 57:

6 Հասարակական գործիչ, մանկավարժ, հրապարակախոս և թարգմանիչ Արշակուիի Թէոդիկը (Ճեզվենյան) ծնվել է Կ. Պոլսում, նախնական կրթությունը ստացել է Սամաթիայի Շունյան-Վարդուիյան վարժարանում: 1895 թ. մեկնել է Անգլիա՝ բարձրագույն դպրոցում սովորելու, ապա մեկնել է Փարիզ՝ շարունակելու ուսումն այնտեղ: 1898 թ. վերադարձել է Պոլսի և գրավել հասարակական գործունեությամբ՝ երկար տարիներ հանդիսանալով «Ազգանվեր հայուիյաց կազմակերպության» նվիրյաններից մեկը:

7 Սարենիկ Օհանջանյանը ծնվել է 1880-ական թթ.: Նա Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Համբ Օհանջանյանի բույրն էր: Սովորել էր Թիֆլիսի ուսական գիմնազիայում: Նա ան-դամակցել Հ.Յ.-Ի.ին, հանդիսացել նաև Թիֆլիսի «Մերու» ընկերության վարչության քարտուղարը: 1908 թ., երբ Դաշնակությունը հալածվում էր Կովկասում, տեղափոխվել է Պոլսի և իր գործունեությունը շարունակել այսուղեղ: Սարենիկը եղել է Պոլսի կանանց Կարմիր խաչի և Աշխատանքի տաճ հիմնադիրներից: Տես Ս. Զեյթյան, «Հայ կնոջ դերը հայ հեղափոխական շարժման մեջ», Լու Անջելս, 1992, էջ 147-149; Zabel Essayan, Le Rôle de la femme Arménienne pendant la guerre, Revue des études Arméniennes, T. II, Paris, 1922, p. 134:

8 Թէրզեան Յ. Յակոբ, Կիլիկիոյ Աղետը, Կ. Պոլսի, 1912, էջ 151:

9 Տես Աղանալյան Ս. Լ., Ազգանվեր հայուիյաց ընկերությունը, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1979, թիվ 4, էջ 255-259:

10 Victoria Rowe, Cilicia: The View From The Constantinople Women's Organizations, (Armenian Cilicia; ed. by R. G. Hovannisian and S. Payaslian), California, 2008, p. 375.

նշում է, որ միայն կանանցից կարելի էր լսել մայրենի լեզուն, և որ հիմնականում իգական սերի ներկայացուցիչներն էին տիրապեսով հայերենին: Զապել Եսայանի այն հարցին, թե ինչպես է պատահել, որ վերջիններս չեն կորցրել իրենց մայրենի լեզուն, ստանում է հետևյալ պատասխանը. «մենք դեռ երեխայ էինք, երբ Ազգանվուրեր հայուհեացն ուսուցուի ի ուղարկեց մեզ մօս և մենք չմոռցանք մեր մայրենի լեզուն»: «Այսպիսով,- եզրափակում է Եսայանը,- Ազգանուրեր հայուհեացն էր լոյսի շողը»:¹¹

1909 թ. ապրիլյան եղեռնից հետո «Ազգանվերն» իր ամբողջ ջանքերն ուղղեց դեպի Կիլիկիա՝ աղետից փրկվածներին օգնելու: Ընկերության անդամները շփոթահար էին, նորակազմ ընկերությունը դրամական բավական սուր վիճակի մեջ էր: Արշակուի Թեոդիկն առաջարկում է Սիափիկին (Ազգանվերի ատենապետ) ընկերության կողմից իրեն գործուղել Կիլիկիա: Սիափիկ այդ առաջարկն իրենց ունեցած միջոցներով անիրազործելի է համարում: Արշակուի համար, դիմելով մի շոգենավային ընկերության, ձեռք է բերում անվճար տոնս և մեկնում՝ գրպանում ունենալով ընկերության ընդամենը 30 ոսկին:¹² «Հայուհեաց ընկերութեան կողմէ այս չորեքշաբթի մայրաքաղաքէս Մերսին կը մեկնի Տիկին Ա. Թէոդիկ՝ որրանցներ բանալու համար...»:¹³ Արանայում Արշակուի Թեոդիկը հիմնում է որրանց, և ընկերության համար ներկայացուցի գտնելով, վերադառնում Կ.Պոլիս: Նրան հաջողվել էր տեղեկություններ հավաքել Կիլիկիայի բոլոր վարժարանների վերաբերյալ, որոնց հիման վրա կատարվեցին համապատասխան մասնագետների գործուղումներ: ¹⁴ Ընկերությունն իր խնամքի տակ էր առել Մարաշի, Դյորք Յովի, Այնրապի, Հասան Բեյլի, Հաճընի որրանցների վարժարանները և նրանց համար դասագրքեր, գրենական պիտույքներ և ձեռագործի նյութեր էր մատակարարում:¹⁵

1909 թ. դեպքերից հետո Ազգանվերը շարունակում էր հայկական դպրոցներ բացելու իր առարելությունը: Այդ ժամանակաշրջանում դա կենսական նշանակություն ուներ հայերի համար, քանի որ պետական և օտարների բացած որրանցներում հայերեն չէր ուսուցանվում: Այս հանգամանքը կարող էր կործանարար դառնալ հատկապես հայ որբերի ազգային ինքնության հարցում: «Քանանք դպրոցներ, որպէս զի անոնք չխորթանան մենտ, որպէս զի օր մը վերմակի մը կամ անկողինի մը համար այլադաւան կրօնամոլ մարդուսին չյանձնեն իրենց մարդկային արժանապատութիւնը. բանանք դպրոցներ, որպէս զի սիրեն անոնք իրենց լեզուն, իրենց ցեղն...»:¹⁶

Ա. Թէոդիկը կարողացել է նաև ամայացած Կիլիկիայում տեսածն ու վերապրածը հրատարակել «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքում:¹⁷ Պետք է նշել, որ նրանից առաջ և հետո շատ քշերին է հաջողվել նման սարսափներն այդքան զուսաց ու սառնասիրտ ներկայացնել: Ընթերցողին մասնակից դարձնելով իրադարձությունների վերլուծությանը՝ նա փորձում է իր սեփական գնահատականները տալ կատարվածին, մատնանշել մեղավորներին, արդարացնել անմեղներին և բարձրացնել ժամանակը բնորոշող ամենատարբեր խնդիրներ: Օրինակ ոճրագործության մեղավորների շարքում նա նշում է Ադանայի «Իրիդալ» թերթի խմբագիր Իհսան Ֆիքրիին, որը հակահայկական քարոզչություն էր ծավալել Ադանայում

11 Եսայան Զապել, Հայ կնոջ դերը իր կազմակերպած ընկերութեանց մեջ, «Արագած», 29 յունիս, 1911, էջ 83:

12 Հարությունյան Ա., Երևելի տիկնանց դարը: Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը 19-րդ դարում և 20-րդ դարասկզբին, Եր., 2005, էջ 40:

13 «Ժամանակ», 1909, թիվ 305, էջ 3:

14 Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 54:

15 Ազգանուրեր Հայուհեաց Ընկերություն, Երկամեայ Տեղեկագիր (1910-1912), Պոլիս, 1914, էջ 42-44:

16 Թէոդիկ Արշակուի, Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա. Կցկոտոր Նօրեր, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 77:

17 Տ՛ս՝ Թէոդիկ Արշակուի, Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա. Կցկոտոր Նօրեր, Կ. Պոլիս, 1910:

Ալեքսանդրան Աննա

և թուրքերին կոչ էր անում կոտորել ապստամբության պատրաստվող և «Թուրքիայի մասնասումը երազող գյավուրներին»:¹⁸ Նրա մասին Արշակուի հին գրում է. «Հրազդն ու դաշոյն ապահովարար այնչափ աւեր չէին սփռած հոս, որչափ այդ մարդուն գրիչը: Ֆիքրի իմ աչքին՝ տիսրանուն հեղինակն էր Կոստորածին...»:¹⁹ Արշակուի հարազատորեն է վերարտադրում Միսխում,²⁰ Չորր Մարզվանում²¹ (Դեռքթ-Ցոյ) և Հայոցուղում²² (Վյավուր Քյոյ) հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանական դրվագները՝ վերջինն անգամ անվանելով դյուցազնական:²³

Զարդերից հետո հայերի զանգվածային բանտարկություններ էին եղել, և հարյուրավոր անմեղ հայեր թուրքական բանտերում հայտնվել էին չափազանց ծանր դրության մեջ: «Ազգանվեր հայուիցն»՝ ի դեմ Ա. Թեոդիկի, զբաղվում էր նաև նրանց խնդիրներով և շատ հաճախ վերջիններին օգնելու համար վտանգում էր անգամ սեփական կյանքը:²⁴ Ընդհանրապես այդ շրջանում հայ կանանց գործունեությունը կարծես դուրս լիներ թուրքական իշխանությունների ուշադրությունից, ինչը չի կարելի ասել տղամարդկանց պարագայում: Նրանք հայ կանանց գործունեությունը դիտում էին որպես ապաքաղաքական ակտություն և չէին խանգարում նրանց գործունեությունը: Այս հանգամանքն օգնում էր կանանց ավելի լայն գործունեություն ծավալել Կիլիկիայում և օգնել թե՛ որբերին, թե՛ բանտարկալներին: Նրանց երբեմն հաջողվում էր անգամ ազդել կառավարության որոշումների վրա: Այս հանգամանքը զարմացրել էր իրադարձությունների անմիջական մասնակից Զապել Եսայանին, ով ամուսնուն գրած նամակներից մեկում այս կապակցությամբ նշում է. «.... ասիկա զարմանալի կը թուի քեզի, բայց իրականութիւնը այն է, որ ես և օրիորդ Սարենիկը միայն կրմտնանք ամեն տեղ, կ'երթանք մինչեւ իրենց մօտ (խոսքը բանտարկալների մասին է.-Ա.Ա.): իրենց խնդիրները կը ներկայացնենք ուր որ հարկ է. մէկ խօսքով իրենց անհրաժեշտ պէտք ենք. նախապէս իմանալով իրենց մասին եղած տրամադրութիւնները, երբեմն յաջողած ենք փոխել զանոնք»:²⁵

Հայ կանանց նախնաւազ անհանգստացնում էր որբերի խնդիրը: Հայությունը կանգնած էր նրանց կորցնելու մեծ վտանգի առաջ: Զապել Եսայանը, որն իր ողջ կյանքը նվիրել է Կիլիկիայի հայ որբերին,²⁶ մեծ ցավով էր անդրադառնում այս խնդրին՝ շատ լավ հասկանալով, որ ոչ օտար որբանոցները և ոչ էլ պետական «Օսմանյան որբանոցն» ապահով չէին կարող լինել հայ որբերի համար: Նախորդ փորձը ցոյց էր տվել, որ միայն լավ կազմակերպված ազգային որբանոցը կարող էր հայ պահել հայ որբուկներին:²⁷ Հայ որբերին ազգային որբանոցում պահելու և օտար որբանոցներում հայերենի դասավանդման պայքարը հիմնականում ծանրացած էր հայ կանանց ուսերին: Զապել Եսայանը, ում Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը լիազորել էր որպես որբերի հարցերով գլխավոր տեսուչի, բա-

18 Համբարյան Ա. Ս., Կիլիկիայի 1909 թ. հայկական կոտորածները, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 4, Եր., 1988, էջ 14:

19 Թեոդիկ Արշակուի, նշվ. աշխ., էջ 106:

20 Նոյն տեղում, էջ 131-137:

21 Նոյն տեղում, էջ 168-193:

22 Նոյն տեղում, էջ 110-117:

23 Նոյն տեղում, էջ 114:

24 Նոյն տեղում, էջ 149-160:

25 Զապել Եսայան, Նամակներ, Եր., 1977, էջ 99:

26 Տե՛ս Ազատեան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, գիրք երրորդ, Լու Անձելը, 2002, էջ 83-84:

27 1890-ական թթ. համբյան ջարդերից հետո հայ որբերի ճակատագիրն այդպես էլ անհայտ մնաց, քանի որ նրանք իմանականում Օսմանյան պետության խնամքի տակ էին և թուրքական դաստիարակություն էին ստանում:

նակցություններ էր վարում թուրք պաշտոնյաների հետ որբանոցներում հայերենի դասավանդման համար: Այս կապակցությամբ նա իր ամուսնուն գրում է. «Սիրելի Տիգրան, ... Կուսակալին հետ կուրծք-կուրծքի պայքար մը ունեցանք որբանոցի պաշտօնական լեզուի մասին. ախ սա քո ժեն թուրքերդ, մանաւանդ իթթիհատականներդ խէրը տեսնաս. շատ լաւ, սքանչելի մարդ մըն է, բայց...»:²⁸

Աղանայի ջարդերի տարարնույթ ուսումնասիրությանը նպաստում է նաև Զ. Եսայանի նամակների վերլուծությունը, քանի որ դրանք, վերարտադրելով Կիլիկիայի իրադարձությունները, պահպանել էին փաստական հավաստիությունը: Այդ նամակները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ պաշտոնական նամակներ, որոնք նա ի պաշտոն ուղարկում էր ժամանակի հայտնի հասարակական, կրոնական ու քաղաքական գործիչների, և անձնական նամակներ, որոնք նա ուղարկում էր իր հարազատներին ու նտերիմներին: Այս նամակներն արժեքավոր աղբյուր են մի կողմից այդ ժամանակաշրջանի հայ հանրության, մասնավորապես նտավորական շրջաններում տիրապետող հոգերանությանը, տրամադրություններին ծանոթանալու, տվյալ ժամանակի իրադարձություններին իր տված անաշար գնահատականներն ուսումնասիրելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ վավերագրական փաստեր են պարունակում, որոնք նույնպես անշափ կարենք են: Զ. Եսայանը Կիլիկիայից նամակներ էր ուղարկում ամուսնուն՝ Տիգրան Եսայանին՝ նանրամասն նկարագրելով իր տեսածն ու վերապրածը, կրած նեղությունները, զանգատն ու գոհունակությունը: Զապել Եսայանի ֆոնդում²⁹ ութ նամակ է պահպանվել, որոնք բացառապես վերաբերում են Աղանայի դեպքերին: Նամակները գրված են անմիջապես Կիլիկիայից, և հիմնական հասցեատերը նրա ամուսինն է՝ Տիգրան Եսայանը:

Այսպես՝

«Տիգրան Եսայանին, 1909, յունիսի 18 (1), հինգշաբթի, Մերսին

Սիրելի Տիգրան,

...ինչքան ալ պատրաստուած ըլլայի ահուելի աղէտին, ինչքան ալ կարծէի թէ չափազանցութիւններ եղած են արդեն պատմած լուրերուն մէջ, տեսած այնպիսի ահաւոր քան մըն է, որ ամէն մի երեակայութենէ վեր է. ոչ մէկ կերպով զաղափար մը չէի կրնար ունենալ, մինչեւ որ աչքերովնիդ չտեսնար եղածը. ամբողջ վիճակը մը կործանուած է. ողջ մնացող և հոս ապաստանողները այնքան բարյալպուած են, որ եթէ բնական պէտքերու անմիջական դրդումը չըլլայ, իրենք ալ այսին մեռնեն յուսահատութենին. ոչ մէկ յոյս, ոչ մէկ ապազայի նշոյլ ... մահ, աւերակ, անօթութին, հիվանդութին և բանտ ... երկիրը մտած միջոցնիս առաջին տպավորութիւնս այն է, որ մեռելի տուն կը լնանամ կոր. այն ալ դեռ չքաղուած, թարմ մեռելի տուն ... Կիլիկիան կործանուած է ... այս է ամէնուն տպավորութիւնը, դեռ Աստան չեմ զացած, բայց իմանկուն լսածներս և ինձէ պատմածները կը վկայեն, որ բոլորվին գոհուած են հայերը յայտնի և նախապատրաստուած ծրագրով. արդէն յայտնի է. թուրքերը հոս այն երևոյթը ունին, ինչ որ ունելին հին ռեժիմի գէշ օրերուն մէջ Պոլսոյ մէջ և քան մըն ալ աւելի. երեսդ կը նային զարմացումով, իբր թէ հարցունիին, թէ ինչպէս կը լլայ, որ ողջ մնացած ես. յատկանշական կէտ. երբ Պոլսէն եւ ուրիշ տեղերէ հայ անհատներ եկեր են, որոնք թալանէ և կոտորածէ փախածի երևոյթ չտնին և կը ննանին արտաքին երևոյթով իրենց էֆենտիներուն, թուրք ամբոխը զարմացեր է և ոմանք յայտներ են, թէ խարուած կ'զգան ինքիմքնին, քանի որ ուրիշ տեղեր հայերը ողջ մնացած են: Արդի կառավարության մեղակցութիւնն ակնյայտ է:

28 Եսայան Զապել, Նամակներ, էջ 107:

29 Հարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 230-236, 245-250:

Ալեքսանդրան Աննա

Ուրիշ կէտ մը. միշտ կարծուած է, թէ լեզուի ու բարքերու նոյնութիւնը համերաշխութիւն յառաջ կրնան բերել ցեղերու մէջ. իսու հայ մը թուրքէն կարեի չէ զանազանել. նոյն դիմագծութիւնը ունին, նոյն շեշտը ունին, նոյն բարքերը ունին գրեթէ. կիմային տիրական ազդեցութիւնը արտաքին երևոյթով և բարքով նոյնացուցեր է զիրենք. բայց դարձեալ ջարդ, ավերում և այլն...

Այս նամակս պահէ, օրը օրին տպատրույթուններս կը ներկայացնեն, կրնան պէտք ըլլալ... եթէ որեւէ կերպով անապահով զգաս ինքինքդ, յանձնէ Bareille-ին ներփակեալ»:³⁰ Այս նամակը նա գրել է դեռևս Աղանա չհասած, բայց ինչպես երևում է բովանդակությունից, նրա մոտ արդեն ձևավորված կարծիք կար կատարվածի, մեղավորների և կազմակերպիչների հարցում: Նա պարզապես տեղի ունեցածի պատճանների փնտրութիւն մէջ էր: Ավելի ուշ, երբ արդեն եղել էր Կիլիկիայի բոլոր աղետավայրերում, մանրանասն ամուսնուն նկարագրում է իր բոլոր հոգսերն ու մտատանջումներն՝ անդրադառնալով գրեթե բոլոր հրատապ հարցերին: Այսպէս՝

«Տիգրան Եսաեանին, 1909 թ., սեպտեմբեր, Մերսին

Սիրելի Տիգրանս, Երկար ճամբորութենէ մը եսոք, տաժանափ տպատրութիւններով բերնարուած՝ ողջ, առողջ հասայ Մերսին, անցնելէ եսոք հասանք Սիս, երեք օր մնացինք հոն, հետո ճամբայ ելանք, հասանք Ղարս-Քազար, ...Գիշեր մը, մնացինք հոն և հետեւեալ օրը հասանք Օսմանիէ: Հոս ժողովուրդը խոհեմութեամբ շարժելուն ու իր աղանդերուն ինչպես քահանաներուն խօսրին անսալուն իհմնայատակ կործանուած է. Օսմանիէ ընդարձակ տեղ է, աւերակները վերջ չունին, 3 տուն միայն ազատուած են, 800 հոգի հրացանով, սրով, ինչպէս նաև կացնով սպանուած է ու 200 հոգի այրած է եկեղեցին մէջ: Այս թվերը վակերական չեն և նվազագոյն չափը կը նշանակեն: Սարսափելի գիշեր մը անցուցինք հոս տան մը մէջ, ուր 25 արկածեալ ընտանիք պատսպարած է: Հետեւեալ առտուն արշալոյսին ճամբայ ելանք, հասանք Էրզին, ուր նպաստ բաշխելու պատրուակով տեսանք մեր բանտարկեալները, տեսանք նաև այն 5 հայերը, որ կախաղանի դատապարտուած են և որոնց մէջ 14 տարեկան պատանի մը կայ»:³¹

Կիլիկիայի աղետին շատերն են անդրադարձել: Գրվել են տարաբնույթ բազմայիւ գործեր, սակայն դրանց շարքում առանձնանում են հատկապես Զապել Եսայանի գործերը: Հետագայում Զապել Եսայանը Աղանայից իր բոլոր տպավորությունները ներկայացրել է առանձին գրքում և 1911 թ. Կ. Պոլսում հրատարակել իր նշանավոր «Ավերակներուն մէջ» աշխատությունը, որն այդ ժամանակաշրջանում Աղանայի դեսպերին նվիրված ամենակարևոր սկզբնադրյութներից մեկն է:

Կիլիկիայի աղետը Զապելն արտացոլել է նաև գեղարվեստական երկերում՝ «Անեծք»³² վիպակում, «Սաֆիե»,³³ «Նոր հարսը»³⁴ պատմվածքներում: Այս ստեղծագործություններում նա փորձում է հակառակ կողմից նայել կատարվածին՝ իհմնականում անդրադառնալով ոճրին մասնակից դարձած թուրքերին և նրանց հետազս ճակատագրին: Նա ամենուր միակ մեղավոր տեսնում էր օսմանյան պետությանը և ոչ կուրորեն նրան հետևող հասարակությանը: «Երեկոնեան ժամուն տպատրութիւններ Աղանայէ» հոդվածը, որը հրապարակվել էր 1911 թ. «Ազատամարտում» նա այսպես է եզրափակում իր խոսքը՝ թողնելով վերլուծությունը միմիայն ընթերցողին. «Հետզհետե կմօտենան... համաշափ

30 Զարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 248 (3):

31 Եսայան Զապել, Նամակներ, էջ 103-105:

32 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 20, էջ 621-628:

33 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 13, էջ 1028-1031 (4-6):

34 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 39, (էջ 601-603, 3-5):

զինուրական քայլերով գիշերապահ ջոկատ մը կը յառաջանայ աւերակ քաղաքին մէջ... ի գոր կը ճգնիմ տրամարանել, ի գոր կը ճգտիմ կառչի հաշտութեան և խաղաղութեան խոստումներու... : Այդ քայլերուն աղմուկին մէջ հոգիս, որ այդ պահուն ապաստանած են բոլոր արկածեալներու ոխերն ու տառապանքը, հոգիս կը կարծէ լսել դարաւոր թշնամիին յառաջսահաղացութիւնը... այդ քայլերու աղմուկը աւերակ և հրդեհուած քաղաքին մէջ...»:³⁵

Զապել Եսայանը չդադարեց հոգ տանել Կիլիկիայի հայ որբերի մասին մինչև 1921 թ: 1920 թ. մարտին լիազորվելով Փարիզի Հայկական ազգային պատվիրակության կողմից, նա ժամանեց Կիլիկիա՝ որպես կիլիկյան որբանցների քննիչ:³⁶ Նրա առաքելությունը զուգադիպեց թուրքական ազգային շարժման հանդեպ ֆրանսիական քաղաքականության կտրուկ փոփոխությանը: Ֆրանսիացիների և քեմալականների մերձեցումը վտանգի տակ էր դնում Կիլիկիայի հայությանը: 1920 թ. ապրիլի 2-ին Եսայանը համաձայնության է գալիս ֆրանսիացի գնդապետ Բրեմնի հետ՝ որբերին Կիլիկիայից դուրս քերելու հարցում: 700 որբեր տեղափոխվում են Մերսին: Ֆրանսիական վարչության որոշմամբ այստեղ ստեղծվում է Կիլիկիայի որբանցների ընդհանուր միություն, որի տնօրինությունը կրկին ստանձնում է Եսայանը: Հունիս ամսին Մերսինում կենտրոնացած որբերի մի մասին տեղափոխում են Կիպրոս, իսկ արդեն 1921 թ. մնացած որբերը հանգրվան են գտնում Սիրիայում և Լիբանանում:³⁷

Կիլիկիայի կոտրածների ազդեցության տակ Զ. Եսայանի կրած տառապանքները նրան ուղեկցեցին իր ամրող կյանքի ընթացքում:

Այն, ինչ տեղի ունեցավ 1909 թ. Կիլիկիայում, ցնցեց ողջ հայությանը: Հարյուրավոր մարդիկ գալիս էին այդ «ավերի» երկիրը, որպեսզի անձամբ տեսնեն կատարվածը, օգնեն աղետայններին: Կիլիկիահայությանն օգնելու հարցում հատկապես մեծ էր հայ կանաց դերը: Ազետից հետո Կիլիկիայում նրանց շնորհիվ հիմնվեցին որբանցներ, բացվեցին դպրոցներ, որտեղ կազմակերպվում էր հայերեն լեզվի ուսուցումը: Այս գործում հատկապես ակտիվ էր «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը», որը Կիլիկիայում իր գործունեությունը շարունակեց մինչև Հայոց ցեղասպանության տարիները: Մեծապես դրա շնորհիվ կիլիկիայի մասնիկների և որբերի շրջանում հնարավոր եղավ պահպանել հայ ինքնությունը:

Կիլիկիայի կոտրածներից հետո թուրքական կառավարությունը զանգվածային ներքալություններ իրականացրեց հայության շրջանում: Այս բանտարկյալներին օգնելու հարցում հատկապես մեծ էր մի քանի կին գործիչների դերը: Նրանք օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրք պաշտոնյաներն առանձնապես լուրջ չեն վերաբերվում իրենց գործունեությանը, կարողանում էին տեսակցել բանտարկյալներին, օգնություն ցուցաբերել և անգամ կազմակերպել նրանց փախուստը:

Կիլիկիայում գործունեություն ծավալած կին անհատ գործիչներից հատկապես առանձնանում էր Զապել Եսայանը, ով 1909 թ.-ից անհավասար պայքար էր մղում թուրքական իշխանությունների դեմ հայ որբերի ու նրանց ինքնության պահպաննան համար:

35 Եսայան Զապել, Երեկուան ժամուն տպաւրութիւններ, «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1910, թիվ 4, էջ (52-56), (4-8); Զարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 677:

36 Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան: Հտ. 1-ին, 1906-1940; Գահիրէ, 2006, էջ 120:

37 Տնը Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., 2002, էջ 84:

Anna Aleksanyan

The Social Activities of the Armenian women in Cilicia after 1909 Massacres.

(e.g of Z. Esayan and A. Teodik)

Summary

After 1909 massacres the Ottoman Armenians did their best to help those who suffered during Adana massacres. The Armenian women were also involved in the relief mission to help orphans, widows and prisoners. Many witnesses published voluminous works, articles trying to assess the situation and to find out real organizers and causes of the massacres. In this respect, the works of Zabel Esayan and Arshakuhi Teodik present very important sources as an eyewitness account. The authors referred the Western Armenian women, who played an active role in supporting Cilician Armenians after the disaster. Armenian female activists gave their own appreciation of the situation in their works, memoirs and letters.